

Узікова О. В.,
здобувач Київського національного університету культури і мистецтв

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИВОПИСУ М.К. ЧЮРЛЬОНІСА

Статтю присвячено виявленню характерних особливостей художньої творчості М.К. Чюрльоніса. У статті розкрито поняття синтезу мистецтв, проаналізовано сучасні наукові дослідження щодо прояву синтетичного мислення М.К. Чюрльоніса і зв'язку живопису з музикою. Також досліджено філософську концепцію мистецтва М.К. Чюрльоніса.

Ключові слова: характерні особливості, синтез мистецтв, музичний живопис, синтетичне мислення.

Статья посвящена выявлению характерных особенностей художественного творчества М.К. Чюрлениса. В статье раскрыто понятие синтеза искусств, проанализированы современные научные исследования относительно синтетического мышления М.К. Чюрлениса и связи живописи с музыкой. Также исследована философская концепция искусства М.К. Чюрлениса.

Ключевые слова: характерные особенности, синтез искусств, музыкальная живопись, синтетическое мышление.

The article is consecrated to reveal the characteristic features of artistic works of M.K. Ciurlionis. The notion of synthesis of arts is defined in the article as well as modern scientific research concerning expression of synthetic thinking of M.K. Ciurlionis and connection between painting and music. Philosophical conception of art of M.K. Ciurlionis is also analyzed.

Key words: characteristic features, synthesis of arts, musical painting, synthetic thinking.

Актуальність статті полягає у тому, що в Україні вивчається і досліджується живописна творчість литовського художника і композитора М.К. Чюрльоніса. Також розглядається проблема філософської концепції мистецтва М.К. Чюрльоніса у контексті синтезу мистецтв і досліджується його синтетичне мислення. Взаємодія звуку і кольору хвилювала талановитих митців світу протягом багатьох віків. Історичний досвід геніальних, творчих особистостей показує, що прагнення об'єднати звук і колір в єдине цілісне явище є потребою внутрішнього світу людини. Сучасна епоха вимагає синтезу та синтетичного мислення творців. Відтак проблема синтезу музики і живопису була і буде завжди актуальною. Таким чином мистецький досвід М.К. Чюрльоніса потрібний для сучасних митців України, як зразок унікальної і багатогранної синтетичної творчості.

Живописна творчість М.К. Чюрльоніса (1875–1911) належить до символізму і модерну, коли на початку ХХ ст. проблема синтезу мистецтв постала особливо гостро і актуально. Художники-символісти прагнули об'єднати різні види творчості в одне ціле і були захоплені пошуками нових мистецьких форм. Вони намагалися відобразити художні ідеї мовою багатозначних символічних образів і розширити свої творчі

горизонти завдяки синтетичному мисленню. Відтак доцільно виявити і дослідити характерні особливості живописної творчості М.К. Чюрльоніса як однієї із граней його багатогранної, синтетичної творчості. Також недостатньо досліджено філософську концепцію мистецтва М.К. Чюрльоніса. Ця проблема вимагає більш глибокого дослідження.

Вивчали особливості живописної творчості М.К. Чюрльоніса такі відомі дослідники, як М.К. Реріх, Л.В. Шапошникова, М. Еткінд, Ф. Розінер, А.М. Луньова та інші. Відтак, особливості філософської концепції мистецтва досліджували М.К. Реріх і Л.В. Шапошникова. Образне мислення митця проаналізували М. Еткінд і Ф. Розінер. Проблему синтезу звуку і кольору вивчала А.М. Луньова.

Багатогранну творчість Чюрльоніса, яку відрізняє від багатьох інших поєднання музики, живопису, слова й глибокої філософії, досліджувала академік Л.В. Шапошникова, яка вважає, що «У ньому існували два світи – земний і той, інший, Краса якого звучала на його полотнах» [8; 184]. Синтетичне та образне мислення Чюрльоніса, на думку М. Еткінда, нагадує «романтичний політ у світ чистої і світлої казки. Політ фантазії у простори космосу, до сонця, до зірок» [9; 185]. Чюрльоніс спробував злити в одне ціле живопис і музику. Найкращі його твори відрізняються саме «музичним» живописом. М. Еткінд вважав, що творчість Чюрльоніса у цілісному сприйнятті виявляється своєрідною живописною симфонією.

Чюрльоніс у циклах живописних Сонат створив унікальну міфологічну модель світу, де зливаються воедино мальовничий простір і музичний час. У творчості Чюрльоніса потрібно виділити такі аспекти, як міфотворчість, взаємодію музичного часу і живописного простору, символіку художнього образу. Зокрема, міфотворчість як концептуальний аспект синтезу, відбиває головну філософську ідею про синтез сакрального Абсолюту, Вічного Космічного Начала Начал і секулярного. Дослідниця А.М. Луньова у своїй дисертації: «Проблема синтезу музики і живопису в творчості М.К. Чюрльоніса» проаналізувала філософську концепцію живопису Чюрльоніса і висловила думку про те, що символіка є основою його творчості. Вона вважає, що символ є органічною мовою міфу і «стає для Чюрльоніса не просто засобом вираження, а й знаком духовного переживання і осмислення світу» [3].

Видатний російській художник і філософ М.К. Реріх, який особисто знав Чюрльоніса і називав його новим явищем у світі, вважає, що живописна творчість митця відрізняється своїм оригінальним і неповторним стилем. М.К. Реріх відмічає, що «Зразу Чюрльоніс дав свій стиль, свою концепцію тонів і гармонійне співвідношення. Це було його мистецтво. Була його сфера. Інакше він не міг і мислити, і творити. Він був не новатор, але новий» [4; 191].

Ряд дослідників творчості Чюрльоніса відмічають нове, космічне мислення Чюрльоніса, виявлене в його багатогранній творчості. Менш дослідженим залишається теургічний аспект його творчості, якому поки що дослідники не надали належної уваги.

Метою даної статті є мистецько-філософський аналіз живопису М.К. Чюрльоніса, зокрема його теургічний зміст.

Предметом вивчення є цикли картин Чюрльоніса: «Створення світу» (1905 – 1906), «Зима» (1906 – 1907), «Зодіак» (1906 – 1907), а також «музичні цикли» картин: «Соната зірок» (1908), «Соната моря» (1908), «Фуга з диптиху «Прелюдія і фуга» (1908) тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що завдяки новому, цілісному підходу розглядаються та аналізуються ідейні основи живописної творчості М.К. Чюрльоніса.

Відносно професійної, художньої освіти митця, слід зазначити, що Чюрльоніс вчився у Школі вишуканих мистецтв у Варшаві та присвятив живопису шість останніх років свого короткого життя. Чюрльоніс був не лише геніальним художником, а й одним із найвидатніших філософів епохи «срібного» віку. Його філософські погляди гармонійно перегукуються з поглядами відомих митців-символістів: М. Реріха, В. Іванова, О. Скрябіна, О. Білого, В. Брюсова та інших. Відтак головним напрямом живописної творчості Чюрльоніса є символізм, а ідейною основою творчості – космізм. Термін космізм є принципово новим: він означає зв'язок митця з Вищими Космічними Силами, здатність до відчуття єдності земного і Небесного, що передаються у мистецькому акті.

Згідно уявлень видатного філософа та вченого П.О. Флоренського, «світ видимий і світ невидимий – стискаються» [7; 419]. Флоренський вважав, що межа між двома світами розділяє їх, але в той же час і об'єднує. Як і в інших питаннях метафізики, вихідною точкою є життя нашої власної душі, що дає опорну точку для судження про межу зіткнення двох світів, бо «і в нас самих життя у видимому чергується з життям у невидимому і саме тому бувають періоди <...> коли обидва світи стискаються, і нами споглядається це саме зіткнення» [7; 419]. Саме так у творчості митця відбувалося зіткнення двох світів: видимого та невидимого. Таким чином Чюрльоніс є художником, який проник у Вищі сфери Буття і зміг відобразити їх Космічну красу.

Думка людини кристалізується у багатьох формах і проявляється у різних видах творчості. Думка є мислеобраз, який втілюється у процесі трансформації чи асиміляції у музиці, живописі, літературних творах тощо.

Картини Чюрльоніса мають музичні назви і будова циклів відповідає музичним циклічним формам. Але це лише передумови для більш глибокого поєднання двох мистецтв, як такого, де здійснювався перехід з третього виміру часу в четвертий. Творчості Чюрльоніса властива єдність часу і простору.

Існує багато різноманітних трактувань та інтерпретацій картин художника і розшифровок його багатозначущих символів. Чюрльоніс вважав, що у кожній людині може бути своє, індивідуальне сприйняття його картин згідно уяви і типу свідомості. Розглянемо і проаналізуємо деякі картини Чюрльоніса згідно уявлень автора статті, на прикладі яких можна охарактеризувати головні особливості філософської концепції художника.

Дивний світ квітів зображений на картинах Чюрльоніса у циклі «Створення світу» (1905–1906). Квіти Чюрльоніса неземні, схожі на фантастичні й казкові. У циклі відображена філософська ідея зародження життя та творчої думки. Чюрльоніс вважав, що це створення світу, тільки не нашого, за Біблією, а якогось іншого — фантастичного. Таким чином ці квіти нагадують втілені прекрасні думки художника, який зумів проникнути у Вищі сфери Інобуття і донести нам чарівну красу невидимих світів. Прозорість, ефірність та фосфоричність картин дає відчуття глибини простору та тонкого світу художніх мислеобразів. Спіральний рух догори квітів і дерев, які ростуть,

символізує, на думку автора, спіральне сходження Духу людини та її внутрішнє зростання і прагнення до своєї творчої кульмінації. Квіти Чюрльоніса перегукуються зі всесвітньо відомим символом – деревом Вічного життя. Білі квіти художника символізують розкриття творчого потенціалу та чистоту душі. На думку Л.В. Шапошникової, «Створення світу» Чюрльоніса було «створенням істинного художника-теурга, який приніс на страждущу землю дар Нової Краси Інобуття» [8; 197].

Однією з найцікавіших картин Чюрльоніса є картина «Істина» (1905). На філософській картині зображено обличчя Мудреця, яке непомітно виникає із темряви простору й наближується до глядачів. Обличчя таємничої, мудрої людини загадкове та світиться воно неначе місячним сяйвом. Очі Мудреця не дуже чітко прописані і дивляться у Безмежність, тому що, на думку автора, це є погляд Вічності Буття. Художній образ картини схожий на видіння художника або на кадр із його сну. Всі форми невидимого світу проявляються у видимому, що і зобразив майстр на полотні. Навколо обличчя людини літають вогняні Ангели. Сама ж людина тримає у руці неначе вогняний меч, схожий на полум'я свічі, який є символом духовного захисту людства. Характерним є те, що людина без волосся, на думку автора, символізує Абсолют Істини. Погляд Мудреця, тобто Істини, сповнений любові, милосердя, співчуття та миру і відрізняється глибиною і мудрістю.

Відомим є також цикл картин «Зима» (1906–1907), який складається з восьми картин. Цей цикл відрізняється тонким світом художніх образів, у якому в цілісному поєднанні представлена єдність земної і надземної краси. Так, наприклад, на картині «Зима. IV» зображені фантастичні форми, схожі на крижані утворення. Ці казкові образи нагадують морські корали, що ростуть і тягнуться вгору. Зверху над крижаними утвореннями світять промені, які ніби допомагають коралам рости, даруючи енергію світла. Спіральні вихори підкреслюють динаміку картини. Циклу «Зима» властива дивовижна, Космічна краса. Л.В. Шапошнікова пише, що у цьому циклі «Краса земних форм органічно злилася з Красою Інобуття, і став світитися й іскритися ефір Тонких Світів, що долає земний вимір» [8; 198].

Цикл картин Чюрльоніса «Зодіак» (1906–1907) з дванадцяти картин відрізняється символікою та зв'язком людини з Космосом. Філософські погляди Чюрльоніса яскраво виражені у картині «Сонце вступає у знак Водолія», на якій зображений спіральний рух води, що ллється й утворює ріку життя, якій немає кінця. Вона тече у Вічність, зникаючи в Безмежності простору. Саме за лінією горизонту існує Вічне життя Духу і океан Безмежності. У творі «Сонце вступає у знак Близнюків» символічно зображений закон діалектики. Два близнюки линуть один до одного і разом утворюють нерозривне ціле, один живий організм. Їх душі поєднує зоряний міст та сонячне сяйво — символи духовного зв'язку. У взаєминах людини зі Всесвітом Закон єдності діє у всіх речах та явищах і виявляється в різноманітних художніх формах митців.

Цікавою з філософської точки зору є картина «Вічність» (1907). На картині зображено обличчя Мудреця з короною на голові. Це обличчя видніється на Космічному тлі — зоряному небі, на якому відбувається неначе танок зірок у Безмежності простору. Це художній образ єдиної, філософської і Вічної Істини, яка знаходиться у всьому живущому і є абсолютном Вищого Розуму. Різниця двох очей

символізує, на думку автора, протилежність двох світів: земного та Небесного. З очей Істини ллються, мов дві річки, потоки світла, які розширюються і непомітно розчиняються у Безмежності простору. Ці вогняні потоки зображені спіральним рухом, характерний для багатьох картин Чюрльоніса і символізує Вічність життя Духу людини.

Тема зв'язку людини з Космосом відображена також у «Сонаті зірок. Аллегро» (1908), яку характеризують стрімкі ритми та гра контрастів. Ріст і сходження Духу людини до вершини пізнання показані на картині символічно: витягнутим трикутником зображене сходження Духу до центральної фокусної точки, на якій стоїть вогняний Ангел як символ Вічної і єдиної Істини. Філософська сутність твору, яка відповідає філософському складу мислення Чюрльоніса, утілює Божественна, світла фігура, навколо якої ніби танцюють у Космосі планети, що підкреслює Безмежність Буття. «Соната зірок», яка складається з двох частин – аллегро та анданте, є «філософською вершиною його художньої думки» [8; 201].

Відомим є цикл картин Чюрльоніса «Соната моря» (1908), який цілком відповідає музичній формі і складається з трьох частин: аллегро, анданте та фіналу. У першій частині звучить стрімка та енергійна музика моря, характерна для відчуття польоту, живописно змальована різноманітними ритмами хвиль. Більші та менші хвилі співзвучні й створюють гармонію картини та єдину мозаїку неповторної краси. Над морем летить білий птах – символ вісника. Контраст маленького білого птаха і безмежного моря символізує, на думку автора, людину у Вічності Буття. В «Анданте» нешвидкий темп створює атмосферу філософського роздуму при спогляданні морського краєвиду. Вдалечині моря, за лінією горизонту, зображені два морських човна, світло від яких розливається навколо в темряві ночі. Човен є символом прагнення людини до світлої мети. На передньому плані видніється простягнута рука, на якій знаходиться невеличкий човен. Світло від морських човнів досягає човна на руці, що символізує, на думку автора, безкінечність духовного світла і перемогу світла над пітьмою. І знову, на третій картині, море стає бурхливим і збентеженим. У «Фіналі» з'являються величезні морські хвилі, різноманітний ритм яких підкреслює динамічну, потужну й енергійну силу морської стихії. Одна найбільша хвиля хоче знищити човни. Музика «Фіналу» надзвичайно насичена та експресивна і досягає своєї кульмінації. Тема моря у Чюрльоніса асоціюється з філософським поняттям океану Вічного життя Духу людини.

Дослідники відмічають, що картини Чюрльоніса привертали увагу глядачів своєю музичністю і дивовижним ритмом. «Музика звучала у формах, у кольорі, у композиції. Вона звучала у назвах картин «Фуга», «Соната», «Прелюд» [8; 199]. Фуга була однією із найулюбленіших музичних форм Чюрльоніса. Поліфонічне мислення композитора відобразилось не тільки у музичному, але й у живописному багатоголоссі. Особливо яскравим прикладом ритмічної роботи Чюрльоніса є «Фуга» (1908). Як відмічає Л.В. Шапошникова, «Фуга» є «унікальним явищем у світовому живописі, яке не має до цього часу аналогів. Дивовижний ритм ялиночок, що нагадують ноти, вишуканість прозорих фарб – все це разом створює відчуття зіткнення з тією нетутешньою музикою, порівняно з якою земна є слабким її відображенням. Чюрльоніс, синтезуючи музику і живопис, неначе сам ущільнював звуки у живописні, пластичні форми, роблячи останні

витонченими і прозорими» [8; 199]. Ця картина має глибокий, філософський зміст і унікальну образну сферу.

В останній картині «Рекс» (1909), присвяченій Творцю Всесвіту, Чюрльоніс, на думку дослідників, проникнув у найважливішу таємницю Космосу, «відчув його творящу силу, але так і не встиг пояснити її людям» [8; 203]. Картина «Рех» є творчою кульмінацією Чюрльоніса. На ній показана планета Земля та Володар світу, котрий стоїть на троні й зображений у вигляді вічного вогню, який символізує Божественне світло та Вічну, єдину Істину. На картині показані різні сфери у Космосі, написані півколом та взаємопов'язані між собою. Ці сфери об'єднує величний образ Короля, який тримає весь Всесвіт у своїх руках і світиться. Над головою Творця Всесвіту стоять Ангели в білосніжних одежах, які співають хвалу Творцю, піднявши вверх величезні білі крила. Хор Ангелів звучить урочистою, світлою музикою. Промені сонця, які линуць на Ангелів та на самого Творця, символізують Божественну Любов до всього живущого на Землі. Помітне прагнення автора об'єднатися з Творцем в одне ціле. Чюрльоніс усвідомлював, що людина є проявом Божественного і зв'язок з Ієрархією Світла відображений не лише у «Рехі», а й у багатьох його картинах. Ф. Розінер пише, що «у «Рехі» ми бачимо, як «напливають» один на одного простори, як «небо» одного стає «землею» іншого. Чюрльоніс і раніше у різноманітних варіантах користувався цією живописною ідеєю» [6; 177]. Відтак це є характерною ознакою закону Єдності сущого.

Слід відмітити, що для багатьох картин Чюрльоніса властива висока лінія горизонту, що також є характерною рисою східного мистецтва. Саме східне мистецтво значно вплинуло на творчість Чюрльоніса. А. Антанас відмічає, що мистецтво Далекого Сходу суттєво змінило пластичну мову Чюрльоніса, його композиційні рішення і змінило колоритну гаму його творів. На думку дослідника, «художник не прагне до прямолінійного копіювання природи: пейзаж розуміється метафорично, апелює до прихованого метафізичного смислу явищ природи» [1].

Відомий філософ і поет-символіст – В. Іванов відмічав, що «у творчості Чюрльоніса загадково і те, що він – ясновидець невидимого світу, бачив і те, як бачить гострий спостерігач видимого» [2]. На думку Іванова, Чюрльоніс застосовує творчу психічну переробку найпростіших зорових вражень. Відправною точкою у процесі вивчення картин Чюрльоніса є зрима реальність. Чюрльоніс, завдяки незвичайному художньому баченню прозирає за межами звичайного іншу реальність ірраціонального світу.

Ідеї Іванова суголосні баченню Флоренського. За Флоренським, сновидіння телеологічне або символічне. Під час сну душа людини підноситься із видимого в сферу невидимого, розриваючи межі видимого. Потім вона знову спускається до видимого «і тоді перед нею виникають вже символічні образи світу невидимого – обриси речей, ідеї: це – аполлінічне бачення світу духовного» [7; 429]. Саме таке бачення було властиве Чюрльонісу. Його художні образи не є його мріями, а є абсолютно реальними враженнями душі, які вона накопичила, перебуваючи під час снів та символічних видінь в іншому світі, про який переконливо писав П. Флоренський.

Потрібно також відмітити поняття творчої інтуїції митців. Саме завдяки творчій інтуїції, яка є основою теургії, тобто зв'язком з Вищим, відбувається мистецький акт,

плодами якого є витвори мистецтва. Інтуїція художників, композиторів та інших митців, насамперед, пов'язана з мудрістю і чутливістю серця, тобто з чуттєвими. Серце творчої особистості займає провідну роль, а розум лише підпорядковується сердцю і, в ідеальному випадку, серце і розум співзвучні у творчості. Духовне серце людини не має нічого спільного з серцем фізичним і пов'язане воно з духотворчістю людини. У досконалих випадках інтелект творчої особистості гармонійно зливається з Духом і стає одухотвореним. Таким чином, згідно закону діалектики, відбувається синтез Духу і матерії, що помітно у творчості Чюрльоніса. Матерія ж стає одухотвореною й піднесеною до вищих сфер Буття.

Узагальнюючи все вищесказане, потрібно відмітити, що головним аспектом творчості Чюрльоніса є постійне прагнення до краси та до своєї творчої кульмінації. Будь-яка справжня творчість – це краса думки. Видатний і всесвітньо відомий російський художник – Святослав Миколайович Реріх у своїй книзі «Мистецтво та життя» писав: «Краса – яка невимовна таємниця є в цьому понятті. Це не пояснюване тяжіння, ця невідома, чарівна сила – чи не пояснюється це тим, що вона народжується із самого таємничого серця цього розвиненого, еволюційного Всесвіту? <...> Кожна форма, що відобразилась тисячою різних способів у всіх сферах життя, існує, стимулюючи появу з часом інших форм. <...> Краса – велика рушійна сила нашого життя, всі царства природи прагнуть до досконалості, прагнуть до краси» [5; 109].

Таким чином, потрібно відмітити, що основними і характерними особливостями живописної творчості Чюрльоніса є нове, космічне мислення, виявлене в музичних формах у живописі та у космічній тематиці творів; відображення закону діалектики як єдності всього сущого; ніжно-прозорий колорит багатьох картин; незвичайна, оригінальна композиція; філософський зміст творів; символіка художніх образів; міфологічність і казковість сюжетів; використання метафор і гіпербол; свій неповторний стиль; два види перспективи: пряма і зворотня тощо.

Ідейною основою творчості Чюрльоніса та головною особливістю митця є незвичайне художнє бачення і поліфонічне мислення композитора. Відтак, «враження зорове є для нього еквівалентом музичної теми і розвивається ним за аналогією її розвитку» [2; 152].

Визначальною рисою живописних Сонат Чюрльоніса є їх новаторство, яке відображається в музичному мисленні, стилістиці, композиції тощо. Чюрльоніс зберігає класичні прийоми музичної сонати у живописі: збереження циклічності форми, контрастність частин як основний принцип драматургії, ладо-тональну єдність, загальні риси сонатного аллегро, різноманітність образної сфери.

Необхідно також відмітити, що сучасне мистецтво відрізняється пошуком нових перспектив, втіленням оригінальних методів у художній творчості. Звернення до живопису Чюрльоніса відкриває нову перспективу практичного використання проявів синтезу мистецтв завдяки прикладу синтетичного мислення художника, якого не вистачає сучасним митцям України.

Живописна творчість Чюрльоніса завдяки своїй неповторності, оригінальності та синтетичності завжди буде актуальною серед сучасних митців України і світу.

Література:

1. Антанас А. А. Воздействие дальневосточного искусства на живопись Чюрлениса / А. А. Антанас // Институт исследования культуры Литвы. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://gisap.eu/ru/node/1217>
2. Иванов В. Чурлянис и проблема синтеза искусств / В. Иванов // Собрание сочинений в 4 томах. – Том 3. Статьи. – Брюссель, 1979. – 872 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://www.rvb.ru/ivanov/1_critical/1_brussels/toc_vol_3.htm
3. Лунева А. Н. Философия синтеза искусств в творчестве М.К. Чюрлениса / А. Н. Лунева // Международная научная интернет-конференция: «Современные аспекты художественного синтеза в музыкальном искусстве». – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://rostcons.ru/intc/jnf_2008/mat_luneva.htm
4. Рерих Н. К. Чюрленис / Н. К. Рерих. // Художники жизни. – МЦР, 1993. – 88 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://lib.roerich-museum.ru/node/603>
5. Рерих С. Н. Искусство и Жизнь / С. Н. Рерих // М. : МЦР. Мастер-банк, 2004. – 330 с.
6. Розинер Ф. Я. Гимн солнцу. Чюрленис. Искусствоведческая повесть / Ф. Я. Розинер // М. : «Молодая гвардия», 1974. – 192 с.
7. Флоренский П. Сочинения в четырех томах / П. Флоренский // Т.2. – М. : Мысль, 1996. – 880 с.
8. Шапошникова Л. В. Тернистый путь красоты / Л. В. Шапошникова Часть II «На берегах иных миров» – М. : МЦР, Мастер-банк, 2001. – 335 с.
9. Эткин М. Мир как большая симфония / М. Эткин. – Л. : Искусство, 1970. – 160 с.